

Людмила Алексахкіна

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 Р. У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО

У статті висвітлено погляди видатного українського історика Д. Яворницького на Полтавську битву 1709 р. у контексті Північної війни і на дії шведського короля Карла XII, гетьмана України Івана Мазепи, кошового отамана Костя Гордієнка напередодні та в ході битви, дана оцінка вченим про значення Полтавської битви в історії України.

Ключові слова: *козацтво, Північна війна, Полтавська битва, українська історіографія.*

Чільне місце в історіографії запорізького козацтва належить українському академікові Дмитру Яворницькому (1855–1940), якого вже сучасники вважали Нестором Запорізької Січі, а геніальний живописець І. Рєпін назвав його “енциклопедистом Козаччини”. Саме як історик запорізького козацтва, збирач і зберігач козацьких старожитностей Д. Яворницький відомий широкій громадськості. З науковою творчістю вченого була тісно пов’язана і його культурно-громадська діяльність, що відзначалася масштабністю та змістовністю. Д. Яворницький був добре відомий в Україні та за її межами як неперевершений знавець, передусім, історії запорізького козацтва і його витвору – Запорізької Січі, що уособлювала вільнолюбні ідеали українського народу. Твори вченого відігравали і нині відіграють значну роль у формуванні національної свідомості, патріотизму, в збереженні історичної пам’яті, традицій і мови.

Культурно-громадська діяльність Д. Яворницького ґрунтувалася на його світобаченні, творчому “кредо”, обумовлювалася своєрідністю творчої лабораторії. Уперше в історіографії науковець здійснив комплексне дослідження історії запорізького козацтва. У його працях висвітлені різні аспекти козащини: політичні та воєнні події, внутрішній устрій, економічне життя, побут, стосунки із зовнішнім світом, культура, релігія і духовний світ запорожців. Як зазначав професор М. Ковальський, заслугою Д. Яворницького була реалізація нових підходів до вивчення історії запорізького козацтва – прагнення її реконструкції шляхом звернення до середовища козаків, майже в тотожному ареалі їхнього проживання, з урахуванням автентичних природних, кліматичних умов та топонімів поселень запорожців [1, с. 108-109]. Творча спадщина Д. Яворницького охоплює понад 200 опублікованих праць з історії, археології, етнографії, фольклористики, лексикографії, археографії, архівознавства, музейної справи, спеціальних історичних дисциплін, мистецтвознавства, пам’яткознавства, краєзнавства, а також художні твори – прозові й поетичні [2, с. 5]. Окреме місце у творчій спадщині видатного дослідника історії козацтва, поряд з розвідками про персоналії доби Козаччини, посідає дослідження трагічних подій в історії України, матеріал яких склав своєрідний протограф для певних розділів пізніших його фундаментальних праць. Однією із таких сумних сторінок нашої історії, на яку звертає увагу дослідник, і є Полтавська битва 1709 р. У контексті такого загального, дещо популярного, уявлення він намагався побіжними згадками визначити причини і наслідки битви, яка завершилася трагічною поразкою Гетьманщини. Про Полтавську битву до Д. Яворницького писалися досить часто у російській та українській історіографіях. Достатньо вказати на загальновідомі праці С. Соловйова, М. Маркевича, М. Костомарова та інших, які досить повно висвітлили хід подій. До того ж, потрібно зважити на цензурні обмеження, на неможливість в існуючих умовах трактувати гетьмана Мазепу не інакше як “изменника”. Спеціально розглядати Полтавську битву, яка мала важкі наслідки для майбутнього Гетьманщини, Яворницький не планував, але й замовчувати при поданні узагальнювальної картини історії запорізького козацтва він не міг.

Отже, вчений приділив цій події стільки уваги, скільки це було потрібно для висвітлення ролі Січі у Північній війні та її ключовій події – Полтавській битві. Тут доцільно звернутися насамперед до його тритомної праці “Історія запорізьких козаків”, яка вважається вершиною творчості науковця. Д. Яворницький стисло змальовує події Північної війни, особливо ті, що безпосередньо передували битві, акцентує на причинах цієї акції, описує хід воєнних дій і характеризує їх наслідки для України та її населення. Особливу увагу вчений також звертає і на діяльність гетьмана Івана Мазепи, який став центральною постаттю у повстанні проти Російської імперії. Хоча він і змушений був назвати його “зрадником”, але в іншому місці свого твору натякає на інші можливі оцінки його діяльності: Мазепа – “натура досить складна й тому труднодоступна для розуміння”. В його характері, зазначав Д. Яворницький, поєднувалися риси пересічної людини й українського суспільно-громадського діяча, який бажав бачити свою батьківщину незалежною [3, с. 13; 4, с. 247; 5, с. 22-23].

Події Північної війни, що передували Полтавській битві, на думку Д. Яворницького, мали неабияке значення для розвитку політичних відносин у подальшому. Після успішного завершення воєнних дій на території Речі Посполитої та Саксонії король Швеції Карл XII вирішив завдати остаточної поразки Московській державі. З цією метою навесні 1708 р. його армія розпочала похід на Смоленськ через білоруські землі і далі на Москву. Д. Яворницький уникає аналізу причин цього походу й намірів Карла XII й, очевидно, робить це невипадково. Річ у тому, що похідний архів Карла XII було спалено під Полтавою, щоб він не потрапив до рук переможців, через що виникло чимало “білих плям”. Хоча більшість істориків і вважає намір московського походу Карла XII хибним, проте через брак джерел про цей похід “важко судити” [10, с. 30]. На думку Д. Яворницького, протидія московських військ і хід таємних переговорів шведського короля Карла XII та його союзника польського короля С. Лещинського з гетьманом Іваном Мазепою змусила шведське командування змінити початковий план воєнних дій. Український гетьман зважився на ведення переговорів з метою створення українсько-шведського воєнно-політичного союзу після того, як дізнався про намір московського царя Петра I ліквідувати політичну автономію України. Цьому сприяло також різке зростання податкових, військових та інших повинностей, що їх зазнавала Гетьманщина під час Північної війни з боку московської адміністрації, а також вимога царського уряду повернути Правобережну Україну до складу Речі Посполитої. Крім того, Іван Мазепа прагнув забезпечити незалежність України на випадок перемоги у війні шведів [6, с. 1].

З пожвавленням українсько-шведських переговорів, як зазначає Д. Яворницький, ще більше, а особливо у 1708 р., активізуються таємні зносини Івана Мазепи з Карлом XII. Отримавши від Петра I наказ вирушити для зміцнення російського війська під командуванням царя у битві зі шведами під Полтавою, ввечері 28 жовтня 1708 р. Іван Мазепа у супроводі невеликого загону козаків зустрівся з королем Швеції. Іван Мазепа приїхав до Карла XII з бунчуком і булавою – символами гетьманства. Розмова шведського короля з українським гетьманом тривала до обіду 29 жовтня. На думку історика, Іван Мазепа, будучи людиною освіченою, добре знав латину, він відразу сподобався Карлу XII. Однак історик не вказує, що Мазепа волів би, щоб шведське військо не вступало безпосередньо на території України і не стягувало сюди армію Петра I.

Після зустрічі з Іваном Мазепою король поширив універсал, уякому обіцяв “визволити Малоросію від польської влади” і переконував народ служити гетьманові Івану Мазепі, оскільки він “вступив в союз зі шведами не через легковажність і не заради власної користі, а через бажання звільнити свою батьківщину”. В оригіналі цей універсал, складений латиною Гереліном (шведським придворним) і перекладений українською, відіграв велику роль у справі переходу частини козаків разом з Іваном Мазепою на бік шведів [7, с. 24].

У жовтні 1708 р. шведська армія вступила на українські землі. Такий розвиток подій змусив Івана Мазепу відкрито перейти на бік шведських військ і об’єднатися з ними для ведення війни з Московією. Відсутність більшої частини козацьких військ в Україні, жорстокість царських репресій та інші причини не дали можливості гетьману надати шведам суттєвої допомоги. Сувора зима 1708-1709 рр., серія військових невдач, відсутність обіцяної допомоги з Криму, Туреччини та Польщі значно погіршили становище армії Карла XII [6, с. 1-2]. Лише підтримка кошового отамана Запорізької Січі К. Гордієнка, який на чолі 8-тисячного війська козаків у квітні 1709 р. приєднався до шведського війська, дещо поліпшила ситуацію. У таких умовах, наголошував

дослідник, Карл XII вирішив розпочати наступ на Москву через Харків і Курськ. Суттєвою перешкодою на цьому шляху була Полтава, розташована на перехресті важливих шляхів. Захищав місто російський гарнізон із 4 200 чол., який очолював полковник О. Келін, а також 2600 жителів міста [8, с. 6].

Характеризуючи перехід Івана Мазепи на бік шведів, Д. Яворницький зауважує: “Пробувши вже понад півроку в межах України й маючи на увазі подальшу боротьбу з російським царем, шведський король Карл XII побажав, врешті, здобути вигідний опорний пункт, щоб укріпитися в ньому, і зупинив свою увагу на місті Полтаві”. За словами українського історика, думку про оволодіння Полтавою подали Карлу XII запорізькі козаки разом з кошовим отаманом Гордієнком, котрі ручалися королеві за щасливий кінець справи під Полтавою. На цьому ж наполягав і гетьман Іван Мазепа, висловлюючи королеві ті міркування, що, здобувши місто, він отримає “багато продовольства, грошей та сукон” і що тоді “становище шведів зміниться на ліпше” [4, с. 293].

Про перебіг подій під час Полтавської битви Д. Яворницький наводить важливі факти. На його думку, запорожці надавали велику допомогу шведським військам, особливо на початковому етапі: “У Полтаві на той час перебував комендант міста полковник Іван Степанович Келін з російськими регулярними військами... Головна квартира шведів на той час була в містечку Опішні, вище Полтави. На початку квітня шведи намагалися здобути Полтаву прямою силою, але не досягли успіху й вирішили влаштувати біля неї земляні укріплення і за їх допомогою наблизитися з гарматами до міста. Зі шведами були й запорожці, які допомагали їм у спорудженні земляних укріплень” [4, с. 294]. Уже на початку травня 1709 р. шведські війська здійснили спробу штурмом взяти місто, але невдача змусила їх приступити до тривалої облоги Полтави. За визначенням історика, оборона міста московським гарнізоном була впертою і надовго скувала головні сили Карла XII та завдала їм значних втрат. Це дало можливість московському командуванню зосередити сили і підготуватися до генерального бою, який Петро I планував провести 29 червня. Проте його випередив шведський король: “Червня 22 дня о другій годині ранку Карл XII рушив війська, аби рішуче атакувати місто Полтаву й видерти її з рук росіян. ... Червня 27 дня був день славий для Петра і для всієї Росії, але згубний для Карла XII і для всієї Швеції” [4, с. 294]. Поряд з цим Д. Яворницький наголошує, що на хід битви вплинуло й те, що військом шведів командував не сам король (Карл XII був поранений напередодні битви), а один з його генералів [4, с. 295]. Хоча остання причина була дійсно дуже важливою, але з-під уваги вченого випали такі важливі причини поразки під Полтавою, як чисельна перевага російського війська та брак належної координації шведських частин у ході битви, на чому наголошують сучасні дослідники [10, с. 36; 11, с. 245].

Швидка поразка шведів у битві під Полтавою змусила Карла XII якнайшвидше покинути поле бою. Про втечу шведського короля і гетьмана Івана Мазепу Д. Яворницький пише: “Змучений, поранений шведський король відповів: «...краще вмерти у турків, – вперед!..» Словом «вперед» усе було сказано: цим король означив, що скваплива втеча – єдиний порятунок від загрозової для нього небезпеки потрапити в руки росіян. З королем було кілька чоловік запорожців, котрі поклялися йому щасливо переправити його через Дніпро й доставити через дикі поля в межі Туреччини” [4, с. 294]. Описуючи переправу Карла XII та Івана Мазепи, історик зазначає, що російський цар Петро I випередив їх, наказавши ще перед битвою захопити човни. Це загальмувало переправу шведського війська. Саме тоді Мазепа спробував перевезти свій обоз, але через перенавантаження човнів майже третину багатства начебто довелось викинути у Дніпро, на чому наголошує Д. Яворницький [4, с. 295].

Протягом 30. 06.–1. 07. 1709 р. російський загін на чолі з князем О. Меншиковим наздогнав втікачів. Як зауважує дослідник, запропоновані шведам умови капітуляції були прийнятні ними відразу, а запорізькі козаки, які залишилися зі шведами, передбачаючи свою долю, вирішили ліпше втопитися у Дніпрі, ніж здатися у полон. Тому частина козаків, не подолавши річки, втопилася, частина ж перепливла Дніпро і врятувалася від російських військ. Ті запорозькі козаки, що не врятувалися від російського полону, були за наказом царя жорстоко страчені. Про розправу царя над своїм ворогом Д. Яворницький згадує: “Цар, страшенно роздратований запорізькими козаками, вигадував найвитонченіші страти для них: одних із запорожців він звелів колесувати; інших, котрі переодяглися у шведські мундири й тому спочатку зберегли

життя, наказував безжалюбно поколотити багнетами; третіх звелів закувати в кайдани й у віддалені місця Сибіру заслати. Помилував певну кількість простих козаків, котрі самі з'явилися повинитися до царя" [4, с. 296-297].

Після втечі шведів із Гетьманщини і після проголошення анафеми Мазепі новий гетьман Іван Скоропадський подав на затвердження цареві дев'ять статей, на підставі яких Україна входила до складу Росії. Про одну з них Д. Яворницький наголошував наступне: "У сьомій з цих дев'яти статей ішлося й про запорожців: «Хоч і добре те, що прокляті запорожці через зраду втратили Січ, але українці користалися звідти сіллю, рибою і звірями; тому просимо, аби нам дозволили їздити туди по здобичі і щоб ні кам'янозатонський воєвода, ні гарнізон не чинили промисловцям кривд і перепон»". Цар відхилив цю статтю, заборонив будь-які відносини українців з козаками, побоюючись, що під цим приводом запорожці можуть влаштувати нові загони [8, с. 7].

Перемога російської армії, здобута під Полтавою, стала одним із поворотних моментів в історії цілої Європи. Ця поразка означала кінець шведської мілітарної держави [9, с. 53]. Росія ж стрімко ввійшла до числа найпотужніших європейських імперій, відкинувши Швецію і поневоливши Україну.

Таким чином, Д. Яворницький у своїй тритомній праці "Історія запорізьких козаків" звертає увагу на події, що розгорталися напередодні та під час Полтавської битви, на дії учасників битви, особливо перших осіб держав, війська яких зішлись під Полтавою (Іван Мазепа, Карл XII, Петро I). Він подав доволі непоганий для свого часу нарис подій, спираючись на досягнення своїх попередників у російській та українській історіографії. Водночас цей нарис має ту перевагу, що у ньому значна увага приділяється діям січовиків К. Гордієнка. Важливими є деякі думки вченого, особливо щодо значення Полтавської битви. На його думку, Полтавська перемога мала переломне значення, а крім того, забезпечила Російській державі перевагу в регіоні, посприяла створенню нових векторів зовнішньої політики, спрямованої на завоювання все нових і нових територій. Зважаючи на те становище, в якому перебувала Україна на той час, результати Полтавської битви 1709 р. не могли не позначитися негативно на долі її державності.

Література

1. Абросимова С. Д. І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси: Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. № 2. – С. 106–122.
2. Абросимова С. Д. І. Енциклопедист козаччини // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 4–46.
3. Абросимова С. Д. Яворницький (До 150-річчя від дня народження) // Історія України. – 2006. – № 2. – С. 12–15.
4. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: В 3-х томах. – Львів: Світ, 1992. – Т. 3. – 451 с.
5. Коляда І., Куриленко О., Мельничук І. Д. І. Яворницький про гетьманів та козацьких ватажків України // Історія в школі. – 2005. – № 10. – С. 20–25.
6. Своїми шаблями поховали Україну! (До чого призвела перемога в Полтавській битві) // Українське слово. – 2009. – 25 лютого – 3 березня. – С. 1-2.
7. 300 років тому... // Історія України. – 2008. – № 37. – С. 24.
8. Безотосний М. Україна прямувала до свободи, але шлях їй перетнула Московська деспотія (Полтавська битва 1709 року та гетьман Іван Мазепа) // Українське слово. – 2008. – 26 листопада – 2 грудня. – С. 6-7.
9. Вейбулль Й. Коротка історія Швеції. – Стокгольм, 1998. – 163 с.
10. Карлсон О. Карл XII. – [Стокгольм], 2002. – 60 с.
11. Anusik Z. Karol XII. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 2006. – 383 с.